

І. Б. АЗЕМША

Ілона Борисівна Аземша, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Розвиток суспільства невід’ємно пов’язаний із системою засобів впливу на суб’єктів суспільних відносин з метою забезпечення стабільності розвитку суспільства та справедливості у взаємовідносинах між громадянами. Поява та функціонування будь-якої держави та права безпосередньо пов’язані з трансформацією соціальних засобів примусу, у тому числі й різновидів соціальної відповідальності, що виявляється в появі юридичної відповідальності, яка є особливою формою державно-владного примусового впливу на розвиток суспільства. Одним із ключових засобів реалізації державно-владного управління та правового регулювання є різновиди юридичної відповідальності. Проблематика юридичної відповідальності традиційно є однією з ключових у правовій науці, що не втрачає своєї актуальності і на сьогодні. Варто зазначити, що в сучасних умовах розвитку державності до питань юридичної відповідальності значно зростає інтерес як серед науковців, так і серед юристів-практиків, що пояснюється особливостями сучасної соціально-економічної ситуації в Україні, яка характеризується всебічними змінами в суспільному житті в цілому та у правовій сфері особливо.

Історіографія наукового дослідження інституту юридичної відповідальності має досить широкий характер та пов’язана з іменами таких вчених, як С. С. Алексєєв, Б. Т. Базилев, О. С. Іоффе, М. С. Кельман, О. Е. Лейст, О. Г. Мурашин, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, І. С. Самощенко, О. Ф. Скакун, М. С. Строгович, Т. І. Тарахоніч, М. Х. Фарукшин та інших.

У термін «відповідальність» подекуди вкладається різний зміст, але найчастіше маються на увазі обов’язок та покарання.

У першому випадку йдеться про активний аспект відповідальності, в якому вона виступає як усвідомлення особою свого місця в суспільстві, своєї ролі в суспільному прогресі, особистої участі в справах держави. Відповідальність в цьому змісті є своєрідним моральним й політичним регулятором поведінки. Інтерес до цього аспекту відповідальності набув особливого звучання, коли стало можливим юридично виправдати навіть жорстокий і нелюдський злочин¹.

У другому випадку відповідальність розглядається в ретроспективному аспекті – як відповідальність за діяння, що мало місце в минулому. В цьому разі вона полягає, з одного боку, у зізнанні особою несприятливих наслідків своєї поведінки, а з іншого – у завданні цій особі певних позбавлень та обмежень, адекватній негативній реакції суспільства на її вчинок. Деякі вчені взагалі вважають, що про юридичну відповідальність можна говорити лише з точки зору покарання (у широкому розумінні цього слова).

Так чи інакше, юридична відповідальність нерозривно пов’язана з державою, що накладає серйозний відбиток на її зміст. Це виявляється в тому, що органи державної влади вимагають від певної особи відповіді за скоєний нею проступок, а головне – ця особа повинна зазнати позбавлень, передбачених правовими санкціями. У результаті, відповідно, юридична відповідальність знаходить свій вираз в реалізації санкції.

Необхідно зазначити, що хоча юридична відповідальність, перш за все, існує з метою охорони суспільного та державного ладу, це жодним чином не вичерпує її високого призначення. Адже вона також має непересічний виховний вплив: кожне покарання за правопорушення передусім відкладається у свідомості особи.

Юридична відповідальність – лише одна з форм соціальної відповідальності. Сутність соціальної відповідальності як такої полягає в обов’язку кожного індивіда виконувати вимоги, що висувуються до нього суспільством, державою, іншими індивідами. Крім юридичної, в суспільстві знаходять своє широке застосування й інші форми соціальної відповідальності: моральна, політична, організаційна, суспільна, партійна тощо.

Юридична відповідальність є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів.

В юридичній літературі роль та значення юридичної відповідальності пов’язується з:

– по-перше, застосуванням до правопорушників (фізичних та юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. Юридична відповідальність є правовідношенням між державою в особі її органів та правопорушником, до якого застосовуються юридичні санкції з негативними для нього наслідками;

– по-друге, одним з найважливіших засобів захисту інтересів особистості, суспільства та держави, що настає в результаті порушення приписів правових норм та виявляється у формі застосування до правопорушника заходів державного примусу;

– по-третє, специфічною властивістю суспільного відношення, яке виявляється у діяльності людини та реалізується в усвідомленні або у можливості усвідомлення людиною соціально значимих наслідків скоєння того чи іншого вчинку.

Як вже було зазначено, в юридичній літературі погляди вчених щодо сутності та значення юридичної відповідальності мають неоднозначний характер, що потребують відповідного переосмислення та узагальнення.

Вітчизняними вченими зазначається, що юридична відповідальність є застосуванням в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми, вченими окремо наголошується на тому, що юридична відповідальність повинна мати конкретного суб'єкта, тобто фізичну або юридичну особу, що може відповідати за вчинене правопорушення; метою юридичної відповідальності є охорона правопорядку, що здійснюється шляхом примусового поновлення порушених прав, припинення протиправного стану чи покарання правопорушника; відображається у настанні певних негативних наслідків для правопорушника, що мають особистий, майновий або організаційний характер. Тим самим, вченими наголошується на тому, що юридична відповідальність має власну мету та стосується конкретного суб'єкта, що надає змогу говорити про цілеспрямований та конкретний характер юридичної відповідальності.

Окрім того, в юридичній літературі юридична відповідальність характеризується як:

1) передбачені законом вид та міра державно-владного позбавлення благ особистого, організаційного або майнового характеру, що застосовуються відносно правопорушника. При чому юридична відповідальність, на думку вченого, є самостійною юридичною категорією, яка характеризується комплексом ознак, а саме: а) являє собою правовідношення між державою в особі її спеціально утворених органів та правопорушником, яке виникає по факту правопорушення як результату недотримання фізичними або юридичними особами встановлених законом заборон, невиконання (порушення) ними певних обов'язків; б) виявляється в обов'язку особи пережити певний вид та міру позбавлення благ; в) настає лише за скоєні або за ті, що вчиняються, правопорушення; г) застосовується компетентним органом у суворій відповідності із законом; д) реалізується у відповідних процесуальних формах;

2) застосування до винної особи, яка скоїла правопорушення, заходів публічно-правового примусу, що передбачені санкцією порушеної юридичної норми, у суворо визначеному для цього порядку. Серед ознак юридичної відповідальності вченим виокремлюються наступні: а) регламентована нормативно-правовим актом, що прийнятий органом публічної влади, на відміну від моральної, політичної відповідальності, яка може бути встановлена статутом громадського об'єднання; б) підставою для виникнення є правопорушення, тобто винне діяння конкретної особи, що вчиняється у формі, яка передбачена нормою права. Для реалізації юридичної відповідальності важливо встановити причинно-наслідкові зв'язки між негативними наслідками, які настали в результаті порушення правового припису, та діями (бездіяльністю) правопорушника; в) метою юридичної відповідальності є підтримання належного нормального порядку в суспільстві, що заснований на дотриманні більшістю його членів правил, які встановлені позитивними нормами матеріального права;

3) засоби впливу на правопорушника, що встановлені законом, які закріплюють негативні для правопорушника наслідки, котрі застосовуються державними органами в особливому процесуальному порядку. При чому ознаками юридичної відповідальності є: а) наявність правопорушення як основи для настання юридичної відповідальності; б) негативна оцінка державою поведінки правопорушника, що має офіційний характер; в) заподіяння правопорушнику певних негативних дій: морального, фізичного, майнового (матеріального) характеру; г) використання механізмів державного примусу.

З огляду на зазначене, можливо наголосити на тому, що в юридичній літературі на сьогодні відсутня єдність серед поглядів вчених щодо розуміння сутності юридичної відповідальності, що потребує відповідного наукового переосмислення та узагальнення в контексті гносеологічних основ юридичної відповідальності. Можливо підсумувати, що юридична відповідальність є самостійним різновидом соціальної відповідальності, змістом якої є певна міра та характер негативних наслідків, які має зазнати правопорушник у порядку та формах, що встановлені законом.

Похідним питанням від сутності юридичної відповідальності є питання її цінності (аксіології), що надасть змогу уявити роль та значення юридичної відповідальності як соціального правового інституту. В юридичній літературі питання цінності юридичної відповідальності залишилось поза увагою вчених, проте її значення все ж таки епізодично вченими характеризувалось, про що вже наголошувалось вище. На нашу думку, доцільно узагальнити ціннісні засади юридичної відповідальності у вигляді системи наступних аспектів:

1) юридична відповідальність займає центральне місце в системі різновидів соціальної відповідальності та націлена на забезпечення правопорядку в суспільстві та застосування мір негативного примусового характеру до осіб – членів суспільства, які скоїли правопорушення;

2) юридична відповідальність має правовий характер, оскільки різновиди юридичної відповідальності закріплені нормами права та реалізуються за допомогою відповідних актів правозастосування у закріпленому правом порядку;

3) юридична відповідальність має інституційну цінність, що виявляється у тому, що юридичну відповідальність можливо розглядати, з одного боку, як самостійний правовий інститут, а з іншого – як складний правовий інститут, що має власну внутрішню структуру;

4) юридична відповідальність має гносеологічну цінність, що заснована на системі поглядів, ідей та положень про негативність наслідків за порушення певних правил;

5) юридична відповідальність має державно-владну цінність, що характеризує її як таку, що походить від держави в особі її органів, які мають відповідні повноваження, що закріплені правовими нормами;

б) юридична відповідальність має каральну цінність, оскільки юридична відповідальність надає змогу засобами покарання виправити та не допустити в подальшому скоєння правопорушень тими особами, які їх скоювали у минулому;

7) юридична відповідальність має правопоновлюючу цінність, що визначає її як засіб поновити порушені права потерпілих від правопорушення суб'єктів.

Юридичну відповідальність можна класифікувати за різними ознаками. Найдоцільнішою у практично-відношенні можна вважати класифікацію за характером санкцій і за галузевою ознакою.

За галузевою ознакою виділяють такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова, конституційна і міжнародно-правова. Розглянемо коротко кожен з цих видів.

Найсуворішим видом галузевої юридичної відповідальності виступає кримінальна відповідальність. Вона настає тільки внаслідок скоєння злочину – суспільно небезпечного діяння, склад якого передбачений у кримінальному законі. За менш небезпечні правопорушення вона застосована бути не може. Поняття злочину і покарання, а також перелік злочинних діянь, заборонених кримінальним законом, і відповідних кримінальних покарань містяться у Кримінальному кодексі України. Порядок реалізації кримінальної відповідальності суворо регламентований і встановлений виключно Кримінально-процесуальним кодексом України. До кримінальної відповідальності особа, винна у скоєнні злочину, може бути притягнена лише судом. Ніхто не може бути визнаний винним у скоєнні злочину, а також покараний інакше, ніж за вироком суду і відповідно до закону. Кримінальні покарання є найбільш суворими і жорсткими формами державного примусу, які впливають переважно на особу злочинця – з метою його перевиховання і попередження скоєння злочинів у майбутньому, істотно обмежуючи його правовий статус.

Менш суворою за рівнем негативного впливу є адміністративна відповідальність, що настає за вчинення адміністративних проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення, і може виявлятися у винесенні попередження, накладенні штрафу, позбавленні спеціальних прав, адміністративному затриманні або арешті, огляді речей та вилученні речей і документів.

Дисциплінарна відповідальність застосовується за скоєння дисциплінарних проступків, тобто за порушення трудової, навчальної, службової та військової дисципліни, які завдають шкоди внутрішньому порядку діяльності підприємств, установ, організацій тощо. До правопорушників у цьому випадку можуть застосовуватись стягнення, передбачені правилами внутрішнього розпорядку, дисциплінарними статутами і положеннями: зауваження, попередження, догана, переведення на іншу роботу, звільнення, пониження у званні тощо.

Цивільно-правова відповідальність настає за порушення договірних зобов'язань майнового характеру або за заподіяння майнової чи немайнової (моральної) шкоди, тобто за скоєння цивільно-правового делікту, і може виражатись у:

- позбавленні правопорушника певних благ матеріального характеру;
- у заміні невиконаного обов'язку новим;
- у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового.

Цивільно-правова відповідальність може бути двох видів – договірною та позадоговірною. Договірна відповідальність, як свідчить, власне, сама її назва, настає за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором. На правопорушника покладаються нові, додаткові обов'язки – із відшкодування ним збитків або зі сплати неустойки за невиконання або неналежне виконання договірних умов. Ці обов'язки є, порівняно із основним, додатковими, бо основний обов'язок – виконання умов договору. Позадоговірна відповідальність настає внаслідок порушення абсолютного суб'єктивного права та полягає в тому, що на правопорушника покладається обов'язок відшкодувати завдані збитки. В цьому разі має місце заміна основного обов'язку (утримуватись від протиправних дій) новим (відшкодувати завдані збитки)².

Конституційна відповідальність, на тлі інших галузевих видів юридичної відповідальності, є менш дослідженою й часто взагалі не входить до переліку її основних видів, хоча її значення в забезпеченні реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи не можна применшувати. Специфіка конституційної відповідальності зумовлена особливим місцем і роллю в системі права конституційного права. Провідне місце цієї галузі пояснюється тим, що вона регулює найважливіші для держави відносини із формування органів держави і здійснення державної влади, загальні засади державного і суспільного ладу. Звісно, ці відносини істотно впливають на всі інші зв'язки у суспільстві – політичні, економічні, культурні, ідеологічні тощо. Конституційне право інтегрує всі галузі в єдину внутрішньо злагоджену систему, адже його норми є вихідними положеннями щодо правових норм інших галузей права, визначаючи основні засади правового регулювання в них.

Міжнародно-правова відповідальність настає за порушення державою – учасником міжнародних договорів взятих на себе зобов'язань.

Юридична відповідальність є інститутом кількох галузей права: цивільного, кримінального, адміністративного, конституційного та деяких інших. А відтак, система принципів юридичної відповідальності повинна втілювати в собі надгалузевий підхід і складатися з таких основних ідей-принципів, які б розкривали її сутність у всіх галузях, де існує інститут юридичної відповідальності³.

Найважливішим принципом юридичної відповідальності, спрямованим на захист прав осіб, що скоїли протиправне діяння, є положення, відповідно до якого ніхто не може бути повторно притягнутий до відповідальності за одне правопорушення. Цей постулат сягає корінням Давнього Риму у формі правила *non bis*

in idem («не можна двічі за одне і те ж саме»). Він полягає в тому, що не може бути порушено справу за фактом правопорушення, по якому вступило в силу рішення компетентного державного органу влади чи посадової особи. Цей принцип не застосовується лише у випадках, коли одне й те саме протиправне діяння є підставою для притягнення до відповідальності різних видів⁴.

Таким чином, принципи юридичної відповідальності – це основоположні ідеї, що в концентрованому вигляді уособлюють сутність, природу та значення інституту правової відповідальності і виявляються у всіх без винятку її інститутах.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, не потрібно розглядати юридичну відповідальність в якості різновиду обов'язку, хоча відповідальність – це одночасно і обов'язок для суб'єкта, на якого вона покладена. Правильно вважати, що обов'язок за деякими ознаками має подібність із відповідальністю, але визначити юридичну відповідальність тільки через обов'язок було б неправильно. Це можемо пояснити наступними аргументами. По-перше: обов'язок, як і санкція, передусє відповідальності. По-друге: саме за невиконання обов'язку може наступити юридична відповідальність.

Таким чином, з огляду на існуючий у юридичній науці плюралізм точок зору на юридичну відповідальність та її види, можна зробити висновок про те, що донині ще немає її єдиного розуміння. Звідси, комплексне дослідження специфіки та правової природи цивільної відповідальності неможливе без формування єдиної парадигми відповідальності, що безумовно вплине на отримані результати дослідження. Адже зміст відповідальності становить її дуалістичну природу: з одного боку, реалізація цієї відповідальності забезпечується можливістю застосування відповідних примусових заходів, а з іншого – передбачає можливість добровільного відшкодування завданої шкоди.

Тому це питання, зокрема, щодо специфіки та особливих ознак цивільної відповідальності, її місця в системі юридичної, потребує окремого дослідження.

¹ Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1. – С. 128.

² Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.

³ Афанасьев В. С. Обеспечение законности: вопросы теории и практики. Дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 1993. – С. 10.

⁴ Кожевников А. И. Основные подходы к понятию юридической ответственности в теории права // Вестник Московского университета МВД России. – 2003. – № 3. – С. 34–39.

Резюме

На сьогодні інститут юридичної відповідальності потребує ґрунтовного наукового переосмислення в контексті питань трансформації правопорушень, коригування сутності та призначення юридичної відповідальності тощо.

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, право.

Резюме

На сегодняшний день институт юридической ответственности требует основательного научного переосмысления в контексте вопросов трансформации правонарушений, корректировки сути и назначения юридической ответственности и т.д.

Ключевые слова: социальная ответственность, юридическая ответственность, право.

Summary

Nowadays the Institute of legal responsibility requires a fundamental scientific revising in the context of offences transformation, adjustment of the legal liability essence and role etc.

Key words: social responsibility, juridical liability, law.

Отримано 14.06.2012

І. В. БОГУШОВА

Ірина Валеріївна Богушова, аспірант Київського університету права НАН України

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМИ ДЕРЖАВИ В АСПЕКТІ ДЕЯКИХ ПІДХОДІВ ДО ЇЇ ТИПОЛОГІЇ

Еволюція форми держави як складний, тривалий процес розвитку держави має велике значення безпосередньо для становлення такого комплексного політико-правового утворення, як держава. Саме тому дослідженню процесу еволюції форми держави приділяли свою увагу такі науковці, як: Ш.-Л. Монтеск'є, А. Б. Венгеров, В. С. Чіркін та інші. Саме цим і зумовлено актуальність зазначеної тематики. Еволюція держави та її форми – це розвиток, що не припиняється протягом усього існування держави. У цьому зв'язку